

ПРОЦЕСНИ ПОСЛЕДИЦИ ОД ПРИБАВУВАЊЕ НА ИСКАЗОТ НА ОБВИНЕТИОТ НА НЕДОЗВОЛЕН НАЧИН

1.02 Прегледна научна статија
УДК343.144

Апстракт

Во овој труд авторот се занимава со прашањето за незаконито прибавените докази и нивниот третман во кривичната постапка, разгледувајќи го прашањето во смисла на тоа дали треба апсолутно да се забрани нивната употреба во постапката или пак треба да се воведат дополнителен критериум со којшто ексклузијата би се релативизирала и кој би бил тој. Во овој контекст авторот посебно се осврнува на т.н. тест за балансирање. Во продолжение, таа ја нагласува важноста да се спречи незаконито прибавениот исказ да има какво и да влијание врз постапката. Во дел од трудот, авторот се бави и со анализа на праксата на Европскиот суд во однос на незаконито прибавените докази, како и со забраната за употреба на исказот на обвинетиот прибавен на незаконит начин во македонската кривична постапка.

Клучни зборови: Незаконито прибавен доказ, Исказ на обвинетиот, Процесни последици, Ексклузија на докази.

1. Општи забелешки

Кога говориме за незаконито прибавените докази и начинот на кој правото ги третира, на прв поглед се чини дека станува збор за една прилично едноставна идеја чија основна теза е дека, правилата утврдени за прибавување на доказите постојат со цел да го обезбедат нивниот добар квалитет, што имплицира дека кога тие правила се повредени, е доведен во прашање и квалитетот на доказите, а како такви тие би требало да бидат отфрлени. Но, ако се има предвид дека од другата страна на овој проблем (впрочем, како и на повеќето проблеми на кривичната постапка!) стои нужноста од казнување на сторителите на кривични дела односно ефикасноста на постапката, тогаш прашањето и не е така едноставно.

¹ Доцент на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје.

Расправата околу незаконитите докази наметнува повеќе дилеми. Како да се постапи со незаконито и неправилно прибавениот исказ? Дали треба категорично односно апсолутно да се забрани неговата употреба во постапката или пак треба да се воведат дополнителен критериум со кој што ексклузијата би се релативизирала и кој би бил тој? Треба ли да се навлегува во испитувањето на вистинитоста на исказот и дали тоа има влијание врз одлуката за неговата допуштеност? Што правиме онаму каде незаконито прибавените докази ја докажуваат вината на обвинетиот? Дали е битно дали исказот оди во прилог или на штета на обвинетиот? Понатаму, дали ексклузијата треба да се врзе само за „најгрубите“ повреди на правата во постапката, или пак за секој недозволен начин на добивање исказ?

Има автори кои сметаат дека, исклучувањето на доказите, особено тогаш кога обвинителството ќе треба да се откаже од обвинението, предизвикува јавен цинизам за наводниот правен систем, па оттука го поставуваат и прашањето дали сите аргументи што се нудат во прилог на ексклузијата на доказите може да ја издржат проверката тогаш кога „се мерат“ со неправдата во облик на изгубени обвиненија.² Или со зборовите на Бентам: „Доказите се основа на правдата: да се исклучат доказите, значи да се исклучи правдата“.³

Поимот на незаконито (*illegaly*) или неправилно (*imporperly*) прибавени докази се однесува на доказите коишто се прибавени со повреда на законските одредби и со нив загарантираните човекови права. Оттука, која би била смислата на определување на тоа што е дозволено, а што недозволено да се користи како начин за добивање исказ од обвинетиот, ако не постојат последици во случаите кога таа граница ќе се премине.

Потеклото на правилото за ексклузија на незаконитото признание некои автори го лоцираат кон средината на 18 век, и сметаат дека својата прва формулација ја постигнува во случајот Варикшал: „... Признанието изнудено од умот, преку ласкање со давање надеж, или преку мачење со страв, доаѓа во толку дискутабилна форма тогаш кога треба да се земе во предвид како доказ за вината, што не смее да му се

² Види: R.L. MACK, Comparative Criminal Procedure: History, Processes and Case Studies, William S. Hein & Co., Inc, NY, 2008, стр. 343.

³ J. BENTHAM, A Rationale of Judicial Evidence, bk. 9, ch. 3, at 490 (1827), “Evidence is the basis of justice: to exclude evidence is to exclude justice”.

даде ни малку кредибилитет, и затоа треба да биде одбиено”.⁴ Во 19 век се среќаваат извори според кои, доказите добиени на недозволен начин не смееле да се употребат при донесувањето на судската одлука, а и кога би се употребиле, тогаш таа би била ништовна. Во *commonlaw* системот пак, постои традиционалното правило дека недоброволните признанија се неприфатливи.⁵

Еден од аргументите за забраната за користење на така прибавените докази, е тоа што полициските службеници се обесхрабруваат односно ја губат мотивацијата за повредата на правилата, ако имаат во предвид дека таквиот доказ нема да најде своја примена во постапката. Всушност, на некој начин се дисциплинираат, преку депривирање од плодовите од нивното несоодветно однесување и воедно, одвратување од повторување.⁶ Иако, тука вреди да се спомене едно од истражувањата во САД, спроведено на податоци прибрани во период од десет години, во кое што е заклучено дека не е потврдена тезата дека ексклузијата ги спречува полициските злоупотреби.⁷

Понатаму, за исказите прибавени на недозволен начин се доведува во прашање и нивната веродостојност, што на доста места во литературата се среќава како еден од битните критериуми. Дополнително, и државата го губи својот морален авторитет, ако нејзините органи се оние што го кршат правото,⁸ а ексклузијата ќе придонесе кон зачувување односно реанимирање на правичноста на постапката.

Едно од прашањата кое вообичаено побудува интерес кај авторите, е дилемата околу тоа дали треба да се забрани примената на незаконито изведените искази тогаш кога тие се вистинити. Ова е битно и од апсект на тоа што една од причините зад принципот на ексклузија, е токму тоа дека, кај доказите кои се добиени со примена на забранети методи, спорна е нивната веродостојност. Ова од причина што самиот начин на нивно прибавување, ја оспорува и нивната

⁴ Види: R v. Warickshall, 1783, цитирано според: C. TAPPER, Cross and Tapper on Evidence, 12th Edition, Oxford University Press, 2010, стр. 627. Иако прашањето во Варикшал било дали треба да бидат исклучени како доказ од постапката украдените предмети пронајдени во креветот на Џејн Варикшал. Види: P. MIRFIELD, Silence, Confessions and Improperly Obtained Evidence, Clarendon Press, Oxford, 1997, стр. 7.

⁵ Види: Y. KAMISAR / W.R.LaFAVE / J.H. ISRAEL, Basic Criminal Procedure, Cases, Comments and Questiones, 6th Edition, West Publishing, St. Paul, Minn., 1986.

⁶ U.S. v. Janis, 428 U.S. 433 (1976).

⁷ Види: D.H. OAKS, Studying the Exclusionary Rule in Search and Seizure, The University of Chicago Law Review, vol. 37, 1970, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/203NCJRS.pdf>

⁸ Види: J.R. SPENCER, Evidence, во: op.cit., стр. 603.

вистинитост. Но, што кога ќе се утврди дека тие се вистинити? Што ако на пример, обвинетиот го дал признанието со примена на измама од страна на органите на постапката, но потоа се утврди, според другите докази, дека признанието иако добиено на недозволен начин, сепак е вистинито. Се поставува прашањето, дали тој факт, треба да смени нешто во односот кон тој исказ и во неговата допуштеност во постапката. И една друга работа – дали покрај тоа што признанието е вистиното, исто така треба да игра улога и тоа со кое од недозволените средства е прибавено, односно дека е прибавено со измама, а не, да речеме, со примена на тортура или некоја друга техника на физичка присила.

Во оваа смисла, некои автори го оспоруваат отфрлањето на незаконитите, а вистинити докази, и сметаат дека не е издржано тврдењето, според кое, логиката на нивното отфрлањето лежи во етичките критериуми и вредности. Овие автори сметаат дека допуштањето на незаконитите, но вистинити искази, во никој случај не значи судско одобрување на незаконитоста, туку дека, напротив, токму со нивното отфлање судот доаѓа во ситуација да мора да го ослободи виновниот сторител.⁹ Се аргументира дека, дури и навистина признанието да е добиено на незаконит начин и полицијата да ги злоупотребила своите овластувања, дали тоа значи дека е во ред, виновникот да биде пуштен на слобода. Од другиот агол гледано пак, ако ги прифатиме доказите што се вистинити, но незаконити, тогаш повторно судот е оној кој ја аминува незаконитоста, но овој пат онаа на органите на државата манифестирана кон обвинетиот.

Во крајна линија, како ќе гледаме на ова прашање, ќе зависи од тоа од која премиса ќе појдеме. Ако тргнеме од тоа дека целта на постапката е утврдување на материјалната вистина, тогаш отфрлањето на незаконитите, а вистинити докази, ќе ни изгледа неоправдано. Но, ако појдеме од тоа дека една кривична постапка колку што постои за да го открие и осуди виновниот сторител, дотолку повеќе постои и за да го заштити невиниот преку гарантирање на правата и слободите, коешто пак се постигнува токму преку изнаоѓање начин за санкционирање и израз на неодобрување на постапувањето кое ги повредува тие права, тогаш ќе можеме да согледаме колку е проблематично прифаќањето на незаконитите докази, независно од нивната вистинитост. Прашање

⁹ Види: M. DAMAŠKA, *Okrivljenikov iskaz kako dokaz u suvremenom krivičnom procesu*, Narodne Novine, Zagreb, 1962, стр. 205. Дамашка многу јасно и недвосмислено го изложува својот став дека „сите веродостојни докази мора да може да се употребат за донесување на судската одлука, па макар и биле прибавени на незаконит начин.“

е и како ќе ја докажеме вистинитоста на тој исказ, ако земеме во предвид дека, согласно доктрината *fruitofthepoisonoustree* и доказите што произлегле од него, ќе бидат незаконити.

Дополнително на ова, се поставува и прашањето, што би ги спречило истражните органи да применуваат недозволените техники на испитување, ако знаат дека штом исказот на обвинетиот е вистинит, без оглед на тоа што е прибавен на незаконит начин, ќе може да се искористи во постапката. Зарем ваквото резонирање кое може да се јави како последица на тезата дека незаконитите докази, ако се вистините, треба да бидат допуштени да се користат во постапката, не е опасно?!

Оттука, не можеме да воочиме аргумент со којшто би ја поткрепиле и оправдале идејата дека примената на незаконитите докази треба да зависи од нивната вистинитост. Оттука, незаконитиот доказ треба да биде забранет, независно од неговата вистинитост, па оттука во оценка на тие својства на доказот, воопшто и не може да се навлегува. Ова значи дека судот најпрво треба да одлучи за допуштеноста односно дозволеноста на доказот, а дури потоа за неговата спознајна вредност, и само ако одговорот на првото прашање е позитивен, може да се оценува вистинитоста на доказот.

2. За принципот на балансирање

Следен од проблемите што се наметнуваат во врска со третманот на незаконитите искази, е оној дали оцената на нивната допуштеност ќе ја условиме или на некој начин, релативизираме со определен дополнителни критериуми, покрај фактот дека исказот е прибавен на недозволен начин. Оттука се раѓа и идејата за балансирањето или принципот на сразмерност, врз којшто ќе се осврнеме во продолжение.

Тестот за балансирање односно вагање (гер. *Abwägungslehre*) може да подразбира поставување на дополнителни критериуми, што се проверуваат откако е констатирано дека е направена определена повреда и дека исказот е незаконит (*tainted evidence*). Можни дополнителни прашања како некој вид тестови односно мултифактори кои што би требале да се земат предвид пред да се одлучи дали исказот ќе се исклучи од постапката би биле: а) дали повредата може да се „прости“ во смисла на тоа дали се работи за *bona fide* и дали има недостиг на намера; б) дали исказот е навистина настанат како резултат на повредата - во врска со ова поставен е и познатиот исклучок на „*attenuated taint*“, што би рекло „намалена извалканост

т.е. незаконитост” на исказот, и поткатегориите на овој исклучок - оние за *inevitable discovery*¹⁰ (неизбежното откритие означува незаконито прибавен доказ за кој што се тврди дека до него би се дошло и по законски пат), *purged taint doctrine* (според која се прифаќа доказ кај кој причинската врска помеѓу повредата и доказот е избледена и далечна), *independent source*; в) значајноста на доказот; и г) тежината на кривичното дело кое е предмет на постапката.¹¹

Ексклузионото правило, општо земено, се смета за еден од најважните механизми за спроведување на правата на обвинетиот.¹² Ексклузијата на доказите може да се сфати како израз на концепцијата на автономност на кривичната постапка, наспроти концепцијата на битна поврзаност со материјалноправната содржина и врз неа втемелениот пристап за ефикасност на постапката, која вклучува утилитаристичка процена на штетата и користа од употребата на незаконито прибавените докази.¹³ Во крајна линија, со допуштање на недозволено стекнатите докази, без оглед со каква повреда се добиени, таа сепак претставува кршење на определна одредба, норма, закон, па зарем на тој начин судот практично не би го ратификувал кршењето на законот?

Оттука, со цел да се обезбеди ефикасен лек за повредите на правата во текот на кривичната постапка, а особено истрагата, исказите и другите докази прибавени со повреда на основните права на обвинетите, *мора* да бидат исклучени, а евентуално можеби само подложени на тесни исклучоци за *bonafide* грешки. Ексклузијата на таквите докази не би требала да зависи од балансирање и вагање на интересите, инаку, основните права ќе се изгубат во тоа балансирање. Тука можеби треба да се остави подотворена вратата, само за оние докази коишто настанале како резултат на незаконито однесување на државата, но кои што не се на степенот на повреда на основните права, па тие да може да бидат оценувани како (не)допуштени преку

¹⁰ *Nix v. Williams*, 467 U.S. 431 (1984).

¹¹ Види: S.T. THAMAN, *Balancing Truth Against Human Rights: A Theory of Modern Exclusionary Rules*, во: S.T. THAMAN (Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 403-447.

¹² Види: J. HERRMANN, *Policiskio ispitivanje okrivljenika – irga moći Njemačka – Sjedinjene Američke Države – Hrvatska*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 11, br. 1/2004, Zagreb, стр. 259-276.

¹³ Види: B. PAVIŠIĆ, *Komentar Zakona o kaznenom postupku*, DUŠEVIĆ & KRŠOVNIK d.o.o. Rijeka.

сразмерност и балансирање.¹⁴

Еден од најсериозните проблеми што го согледуваме кај балансирањето, е тоа што не е јасно, како ќе се утврдат и определат критериумите по коишто ќе се цени што е потешко – дали стореното кривично дело или повредата на правата во текот на постапката. Камисар, на пример, вели дека, би му било потешко ако биде жртва на кражба или ако на неговиот син некој му продаде дрога, одошто полицијата да му изврши незаконит претрес.¹⁵ За некој друг, би можело да важи обратното.

3. Влијанието на незаконитите искази врз постапката

По наше мислење, има едно прашање кое е можеби побитно од прашањето за формалното решавање на ексклузијата на доказите. Имено, проблемот со исказите добиени на незаконит начин, не е само во спречувањето судската одлука да се темели врз нив, туку и во тоа да се спречи било какво влијание на тој исказ (како и на другите незаконити докази) врз кривичната постапка. Во оваа смисла, формалното влијание се настојува да се спречи со забрана за нивна употреба. Но, останува сериозен проблемот на т.н. фактичко или прикриено влијание на незаконитиот исказ врз судот, во процесот на креирањето на заклучокот за фактичката состојба.

Не ја сметаме за издржана логиката на проф. Павишиќ, дека ако заклучувањето за фактите настанува од поединечни оценки на доказите, тогаш незаконитиот доказ е можно да се издвои. Но, ако процесот на заклучување е глобален, тогаш тоа е исклучено. Имено, сметаме дека во секој случај, ако судот односно органот кој што ја донесува одлуката за вина, го спознае исказот на обвинетиот, тој ќе има влијание врз неговата одлука. Ова од причина што тој вид на ментална гимнастика каде судијата во процесот на заклучување ќе заборави и ќе го избрише она што го чул, прочитал или видел, односно намерно нема да го земе во предвид, е можеби теоретски, но не и практичновозможен. Со други зборови кажано, ако истиот субјект (судијата), одлучува и за допуштеноста и за вредноста на исказот, тоа би значело

¹⁴ Види: S.T. THAMAN, *Balancing Truth Against Human Rights: A Theory of Modern Exclusionary Rules*, во: S.T. THAMAN (Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 403-447.

¹⁵ Види: Y.KAMISAR, *Comparative Reprehensibility And The Fourth Amendment Exclusionary Rule*, *Michigan Law Review*, vol. 86, 1987, стр. 29, цитирано според: Ž. KARAS, M. JUKIĆ, *Promjene u sustavu nezakonitih dokaza, s osvrtom na kretanja u poredbenom pravu*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 16, broj 2/2009, Zagreb, стр. 605-627.

дека, од него се очекува во исто време да го раздвои допуштениот од недопуштениот исказ, и кога тоа ќе го направи, од својата свест да го отстрани неговото влијание. А ова е посебно проблематично, ако се работи за исказ за кои што другите докази укажуваат дека е вистинит, иако не е законит, во кој што случај психолошки ќе биде невозможно тој да го отстрани до својот мисловен процес доказот кој што го убедил во вината на обвинетиот. Единствено е можно, преку забраната врз таквиот исказ да се темели судската одлука, да се исклучи неговата употреба како аргумент во образложението на пресудата, што убедени сме, не го исклучува влијанието на незаконито добиениот исказ врз заклучокот на судот.

Оттука, ексклузијата го добива вистинското процесно значење дури откако проценатата на допуштеноста на исказот, и оцената на вредноста на доказот при утврдување на фактичката состојба, го прават различни субјекти. Тоа е фино уредено во Англија со т.н. *voir dire* постапка (судење во судење), која се одвива во отсуство на поротата, каде пред судечкиот судија се презентирани доказите за тоа како е добиено признанието, при што и обвинителството и одбраната ги излагаат своите аргументи, по што судијата одлучува дали ќе го допушти како доказ.¹⁶ На овој начин се овозможува, субјектот кој што одлучува за фактичката состојба и за вината, да не дојде во допир со доказите кои што евентуално би биле прогласени за недопуштени, односно судијата практично го спречува контактот на тој исказ со поротата.

Од ова, произлегува дека, е нужно незаконитиот исказ воопшто да не се најде во спознаен досег на телото кое ги утврдува фактите т.е. судечкиот суд воопшто да не го спознае таквиот исказ. Затоа што, во спротивно, сигурно нема да може да се стават какви и да се брани, за тој исказ да не влијае врз одлуката.

4. Практиката на ЕСПЧ во однос на незаконито прибавените докази

Европскиот суд, од една страна, го промовира начелноста јалиштето дека секој доказ мора да биде прибавен на законит начин, но од друга страна пак, во повеќе наврати навел дека не е негова задача да ја оценува допуштеноста на доказите наместо националните судови, иако тој го зема предвид начинот на прибавување на доказите како битен елемент

¹⁶ За *voir dire* постапката види повеќе кај: C. ALLEN, *Practical Guide to Evidence*, 4th Edition, Routledge – Cavendish, London/NY, 2008, стр. 314.

при оцената на правичноста на постапката, но гледано во целина.¹⁷ Практично, ставот на Судот е дека, и регулирањето на доказите, како и нивната допуштеност и оценка се, во суштина прашања што треба да се остават на националните судови и на домашното право.¹⁸

Во оваа смисла е и одлуката на Судот во *P.G., J.H. v. the United Kingdom*¹⁹, каде вели дека, не е негова улога тој да одлучи дали определени видови на докази, како што се на пример, незаконито прибавените докази, може да бидат допуштени или пак дали обвинетиот е виновен или не. Судот испитува дали постапката во целина, земајќи го предвид и начинот на прибавување на доказите, може да се оцени како правична. Оттука, правичноста на судењето, не мора да значи дека нужно е оштетена, поради примената на незаконито добиените докази.

Со други зборови, Европскиот суд ја усвоил позицијата дека употребата на незаконитите докази во постапката не мора да нужно да доведат до неправична постапка,²⁰ односно дека незаконитоста на доказите се оценува во околностите на конкретниот предмет, а не *inabstracto*. Практично, тестот којшто го спроведува Судот може да се нарече и аналитички модел на две нивоа.²¹ Што значи ова? На првото ниво на анализа, Судот прво бара да утврди дали е направена повреда на некое од правата од Конвенцијата, во форма на кршење на чл. 3 (забрана за тортура, нечовечно или понижувачко постапување)²²; чл. 8 (право на приватност); чл. 6-3-в (право на бранител), како и привелигијата против себе-обвнување односно правото на молчење исто така покриено со чл. 6. Ако утврди некоја од овие повреди, Судот преминува на второто ниво на анализа, во кое пак, проверува дали

¹⁷ *Van Mechelen et al. v. The Netherlands*, applications nos. 21363/93, 21364/93, 21427/93, 22056/93.

¹⁸ *Schenk v. Switzerland*, application no. 10862/84; *Teixeira de Castro v. Portugal*, 9.6.1998, para. 34.

¹⁹ Види: *P.G. & J.H. v. the United Kingdom*, Application no. 44787/98, para. 76.

²⁰ *Schenk v. Switzerland*, application no. 10862/84; *Khan v. the United Kingdom*, application no. 35394/97); *D. Parris v. Cyprus*, application no. 56354/00.

²¹ Види: F.P. ÖLÇER, *The European Court of Human Rights: The Fair Trial Analysis Under Article 6 of the European Convention of Human Rights*, во: S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 371-403.

²² Детални податоци за одлуките на ЕСЧП за повреда на чл. 3 од Конвенцијата и за незаконитите докази, види кај: Ž. KARAS: *Neka obilježja povreda čl. 3. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 10, broj 1/2003, Zagreb, стр. 27-47; I. BOJANIĆ / Z. ĐURĐEVIĆ: *Dopuštenost uporabe dokaza pribavljenih kršenjem temeljnih ljudskih prava Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 15, broj 2/2008, Zagreb, стр. 973-1003.

употребата во текот на постапката, на некои од доказите прибавени со повреда на погоренаведените норми од првото ниво на анализа, придонесла кон повреда на чл. 6 од ЕКЧП, со што ја направила постапката неправична. Ако се има предвид практиката на Судот, можно е да се издвојат три категории: во првата категорија влегуваат незаконитите прибавените докази кои што преставуваат низок ризик за правичноста на судењето и постапката, и тука, според мислењето и пресудите на Судот спаѓаат незаконитите докази добиени со повреда на правото на приватност (чл.8); во втората категорија, се незаконитите докази, чијашто употреба претставува висок ризик за правичноста на постапката, и тука може да ги вброиме незаконитите докази при чие прибавување е направена повреда на чл. 3 од ЕКЧП, со исклучок на тортурата, и во третата категорија, спаѓаат незаконитите докази чие користење во постапката е исклучително висок ризик по нејзината правичност, и апсолутно не смее да бидат употребени - ова се однесува пред сè на доказите прибавени со тортура.

При оценувањето на тоа дали постапката биле неправична во смисла на тоа дали со употребата на незаконитите докази е повреден чл. 6, Судот се води од следниве критериуми: дали на одбраната и била дадена можност да ги побива незаконитите прибавените докази, дали можел да ги оставрува своите права во смисла на правото на бранител, правото да биде информиран, потоа дали таквиот доказ е единствениот доказ врз којшто е базирана пресудата.

Точно е дека во неговата почетна практика, Судот скоро секогаш одлучувал дека нема повреда на чл. 6, и со тоа, на некој начин, повторно нагласувал и го зацврстувал својот став дека, не е негова задача да одлучува за допуштеноста на доказите. Но, она што е многу битно да се спомене, а што ја потврдува претходно изнесената теза за односот и одлуките на Судот во зависност од видот на повредата, тоа е дека, во неговата почетна практика најголемиот број од случаите каде било поставено прашањето за правичност на постапките во коишто биле употребени незаконити доказите прибавени токму во однос на повредата на чл. 8. Во подоцнежната јуриспруденција, кога се појавиле случаи кои што се однесувале на повреда на другите норми, Судот наоѓал повреда на чл. 6.²³

Па така на пример, во еден од случите што се оценува како водечки случај на Европскиот суд во однос на законитоста на

²³ Види: F.P. ÖLÇER, *The European Court of Human Rights: The Fair Trial Analysis Under Article 6 of the European Convention of Human Rights*, во: S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 371-403.

доказите, *Schenk v. Switzerland*, Судот вели: „...иако чл. 6 го гарантира правото на фер судење, тој не поставува правила за допуштеност на доказите како такво, што првично е прашање за уредување под националните законодавства”.²⁴ Тој навел дека прифаќањето на незаконитиот доказ не е само по себе повреда на чл. 6 од ЕКЧП, но дека може да доведе до неправичност во зависност од конкретните околности на случајот. Во овој предмет како доказ била употребена аудиоснимка од разговор, којашто тајно ја снимило лицето од кое апликантот наводно го нарачал убиството на својата сопруга. ЕСЧП резонирал дека не може да се исклучи дека снимката е прибавена незаконито, но и покрај тоа дека треба да се испита дали постапката е во целина, спроведена правично. Во оваа смисла, со интенција на релативизирање на фактот што снимката е прибавена незаконито, Судот навел дека, со оглед на тоа што обвинетиот знаел дека снимката е прибавена незаконито, тој можел во текот на постапката да ја оспорува нејзината веродостојност и допуштеност, што значи дека самиот се согласил со нејзината употреба, а и можел да го испита лицето кое што ја направило снимката. Дополнително на ова, Судот наведува и дека снимката не била единствен доказ за неговата вина. Од ова може да се заклучи дека навистина Судот ја цени незаконитоста на доказите како фактичко прашање. Слична формулација Судот дава и во *Barberà, Messegué and Jabardov. Spain*,²⁵ каде апликантите дури се жалеле дека признанијата кои што ги дале во текот на испитувањето од нив биле изнудени со примена на физички присилни методи.

Еден од посебно значајните случаи од практиката на Судот е *Gäfgen v. Germany*.²⁶ Прашањето во овој случај е дали полицијата смеела да му се закани на осомничениот со примена на тортура ако верува дека со ова може да спаси нечиј живот? Имено, апликантот го намамамил детето во неговиот стан, го убил со задушвање и го скрил телото. Потоа, барал откуп од родителите кои не биле свесни за фактот дека детето е веќе мртво. Го платиле откупот, по што полицијата го уапсила осомничениот *Gäfgen*. За време на испитувањето, полицијата, водејќи се од претпоставката дека детето е сè уште живо, му се заканила на осомничениот со нанесување болка, ако продолжи да одбива да открие информации за детето, по што осомничениот дал признание за делото и открил каде се наоѓа телото.

²⁴ *Schenk v. Switzerland*, Application no. 10862/84, para. 46. Види и: *Khan v. The United Kingdom*, Application no. 35394/97).

²⁵ *Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain*, Applications nos. 10588/83, 10589/83 и 10590/83.

²⁶ *Gäfgen v. Germany*, Application no. 22978/05, 3 јули 2010.

Германските судови, зеле предвид дека признанието е дадено под принуда и истото не го допуштиле како доказ во постапката, но затоа пак ги допуштиле доказите што произлегле до него – телото на детето и трагите од гумите од автомобилот на обвинетиот најдени на местото каде тоа било фрлено. За време на судењето, обвинетиот повторно го признал делото, и покрај тоа што бил свесен за недопуштеноста на неговото претходно признание и неговото право на молчење. ЕСЧП нашол повреда на чл. 3 од ЕКЧП, односно дека заканата за примена на тортура претставува нехуман третман и нагласил дека „ниту една ситуација не може да го оправда кршењето на чл.3, па дури ни кога е во прашање нечиј живот, со оглед на тоа што правото од чл. 3 е апсолутно”. Но, од друга страна пак, апликантот воедно се жалел и на повреда на чл. 6 со тоа што германските судови ги прогласиле за допуштени доказите што биле стекнати со употреба на нехуман третман, а Судот нашол дека во случајов нема повреда на чл. 6 од Конвенцијата. Ваквото резонирање тој го поткрепил со тоа дека, „за разлика од чл. 3, правото од чл. 6 не е апсолутно” и дека „правичноста на постапката е доведена во прашање само тогаш кога ќе се покаже дека повредата на чл. 3 имала удел во исходот на постапката, а во овој случај тоа не е така, затоа што пресудата била донесена исклучиво врз основа на новото признание што тој го дал на судењето, односно дека не постои каузална врска помеѓу заканата за примена на тортура и осудата”.²⁷ Сметаме дека ваквото размислување на Судот е погрешно и се согласуваме со издвоеното мислење на судиите, дека не е исправна логиката на Судот кога вели дека материјалните докази прибавени со нехуман третман не ја доведуваат во прашање правичноста на постапката, затоа што немале удел во исходот, бидејќи тука сосема разбирливо се наметнува прашањето, ако немале улога во исходот на постапката, која е тогаш поената на нивната допуштеноста? Имено, ако го разгледаме овој аргумент на Судот, ќе дојдеме до следниов заклучок: ако примената на нехуман третман „вредила” со докази што играат улога во резултатот на постапката, тогаш според логиката на Судот дека во тој случај е повреден и чл. 6, тие треба да бидат прогласени за недопуштени, токму заради таа нивна улога во исходот. Од друга страна пак, ако немаат придонес во исходот, тогаш според логиката на судот, нивното допуштање нема да биде спротивно на чл. 6, но кое ќе биде нивното практичното значење? Дополнително на ова, аргументот дека второто признание што тој го дал на судењето е основа за

²⁷ Ibid.

пресудата, а не допуштените докази прибавени со закана за тортура, е проблематичен ако земеме предвид дека никогаш не можеме да знаеме што го мотивирало да го даде тоа признание, ниту пак можеме да ја исклучиме можноста дека допуштеноста на материјалните докази добиени до нехуман третман, имале влијание врз неговата одлука да признае.

Во суштина, домашните законодавства се однесуваат позаштитнички кон обвинетиот во врска со прашањето на (не) допуштеноста на незаконитите докази, отколку што тоа го прави практиката на ЕСЧП.²⁸ Споредбено правно гледано²⁹, реакцијата на државите на незаконито прибавените докази од аспект на нивната употребливост во кривичната постапка, се движи од тестови за ексклузија на доказите поставени и формулирани од страна на судовите, па сè до законски одредби коишто го предвидуваат ексклузионото правило, било тоа да биде апсолутно во смисла на недопуштеност на сите докази прибавени на начин коишто законот го предвидува за забранет или пак, релативизирање на ова правило преку воведување на принципот на сразмерност на повредата и тежината на кривичното дело.

5. Забраната за употреба на исказот на обвинетиот прибавен на незаконит начин во македонската кривична постапка

Новиот ЗКП уредувајќи го прашањето за законитост на доказите како еден од основните принципи на кривичната постапка предвидува дека, доказите прибавени на незаконит начин или со кршење на слободите и правата утврдени со Уставот на Република Македонија, законот и меѓународните договори, како и доказите произлезени од нив, не можат да се користат и врз нив не може да се заснова судската одлука.

Законот, покрај оваа општа одредба за законитост на доказите сместена во начелата, содржи и посебни одредби во кои ги поместува забраните за користење во текот на судската постапка,³⁰ на исказот на обвинетиот во следниве случаи: ако пред испитувањето обвинетиот не е поучен за правата (се мисли на листата на права од чл. 206 ст. 1); ако испитувањето започнало

²⁸ *Opinion on the status of illegally obtained evidence in criminal procedures in the Member States of the European Union*, E.U. NETWORK OF INDEPENDENT EXPERTS ON FUNDAMENTAL RIGHTS, 30.11.2003, http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/cfr_cdf_opinion3_2003_en.pdf

²⁹ За споредбеноправни прегледи на ексклузијата на незаконките докази види повеќе во: S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013; S.T. THAMAN, *Comparative Criminal Procedure – A casebook approach*, 2nd Edition, Carolina Academic Press, North Carolina, 2008.

³⁰ Ако е постапено спротивно на чл. 206, ст. 1, 2, 3 и 4.

без обвинетиот доброволно да се откаже од некое од тие права или пак пред да биде писмено забележана и потпишана од него изјавата дека се откажува од некое од правата; ако во случај обвинетиот да немал адвокат, или пак не можел да стапи во контакт со него, не му била доставена листа на дежурните адвокати изготвена од Адвокатската комора; и ако органот што го испитува обвинетиот, не го прекинал испитувањето, во случај кога обвинетиот се предомислил по однос на тоа дали сака да биде присутен бранител. Исто така, и ако е употребена сила, закана, медицински интервенции или такви средства со кои би се влијаело врз нивната свест и волја при давањето исказ, или пак ако обвинетиот бил испитан во отсуство на бранител, а притоа не биле исполнети законските претпоставки за да биде испитан без бранител односно, ниту изречно се одрекол од тоа право (при незадолжителна одбрана), ниту пак истекло рокот од 24 часа од моментот кога е поучен за ова право, а тој сè уште самиот не обезбедил бранител.

Секако, во секој случај кога обвинетиот е испитан без бранител, а предвидена е задолжителна одбрана, исказот на обвинетиот нема да смее да се користи во постапката.

Оттука, како од одредбата за законитост на доказите, така и од останатите одредби што ги содржи ЗКП, можеме да заклучиме дека ексклузијата на доказите кај нас е поставена апсолутно, во смисла на недопуштеност на сите докази прибавени на начин коишто законот го предвидува за забранет или пак со кршење на законските, уставните и правата предвидени со меѓународните договор, а не со релативизирање односно балансирање на ова правило преку воведување на принципот на сразмерност на повредата и тежината на кривичното дело, односно условување на допуштеноста на користење на доказот во постапката со дополнителни критериуми, покрај фактот дека исказот е прибавен на недозволен начин.

Може да се каже дека со строго воведување на правилата за отфрлање на незаконитите докази, нашето право ги надминува стандардите на Европската конвенција.³¹

Ваквата поставеност на ексклузијата на доказите, по наше мислење е сосем исправна. Ова оттаму што, без оглед за кој принцип на „вагање“ на незаконитите докази односно балансирање со дополнителните критериуми и да се работи, сепак тие се спорни. Не смее да се превиди ниту дека, некои од незаконитите начини за прибавување на исказ, воедно го остваруваат и битието на определено

³¹ Види: Г. КАЛАЈДИЕВ, Елементи на концептот на правично судење кои не се експлицитно споменати во членот 6 на Европската конвенција за правата на човекот, објавен во: Зборник на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје, во чест на Стефан Георгиевски, Скопје, 2009, стр. 695-711. / G. Kalajdziev, Elementi na konceptot na pravichno sudenje koi ne se eksplicitno spomenati vo clenot 6 na Evropskata konvecnija za pravata na covekot, objaven vo : Zbornik na Pravniot fakultet "Justinijan Prvi" vo Skopje, vo cest na Stefan Gjorgievski, Skopje, 2009, str. 695-711. За стандардите на ЕСЧП, види во делот од трудов за процесни последици од незаконити докази.

кривично дело. Па така, исказот добиен со испитувањето на обвинетиот со повреда на правото на бранител, согласно одредбите од ЗКП, ќе се смета за незаконит и нема да може да се користи во постапката врз основа на тоа дека претставува повреда на правата на обвинетиот гарантирани со Устав или закон, но испитувањето на обвинетиот без бранител само по себе не претставува кривично дело. Но, од друга страна пак, исказот на обвинетиот може да е прибавен со примена на сила, кое дејствие освен што претставува повреда на неговите права, присилбата е и кривично дело предвидено со КЗ.

Оттука, ако дозволиме да ја „премеруваме“ од една страна повредата, а од друга тежината на кривичното дело за кое се товари обвинетиот, може да дојдеме во следнава ситуација. Ако оцениме дека направената повреда, да речеме во вид на закана или сила, била опортунa со оглед на тоа што се работи за тешко кривично дело за кое се товари обвинетиот, па со тоа превагне тежината на делото наспрема повредата, и неговиот исказ се земе предвид како доказ во постапката, па и пресудата се заснова врз него, тоа ќе не доведе во една навистина апсурдна ситуација, во која донесената судска пресуда, практично се темели врз кривично дело. Дотолку повеќе, еден од основите за повторување на кривичната постапка во корист на осудениот, е токму ако до пресудата дошло поради кривично дело сторено од лице што ги вршело истражните дејствија.³²

Во врска со законските одредби што го определуваат дозволеният начинот на прибавување на исказ од обвинетиот, сметаме дека треба да се размисли за воведување на одредби, коишто ќе регулираат кога може да се смета дека обвинетиот е *способен* да биде испитуван. Имено, точно дека Законот ја забранува употребата на определени средства од страна на органите на постапката, за да се влијае врз волјата на обвинетиот, но се поставува прашањето што кога обвинетиот самиот се донел во таквата состојба. Законската формулација гласи „...не смее да се употребат...“, што алудира на нивна употреба од страна на органите. Така на пример, наркоанализата, како средство за добивање на исказ е недопуштена, но што во ситуација кога лицето самото, пред да биде донесено на испитување се довело себе си во таква состојба. Вака поставената одредба остава простор за толкување, и тоа за прашање за кое најмалку треба да биде оставен таков простор.

Во оваа смисла, корисни би биле решенијата што би определувале насоки за подобноста на лицето да биде испитано, во смисла што

³² Тој термин го користи законот, не вели дека пресудата треба да биде *исклучиво* заснована врз тој доказ.

ќе помогнат во процената каков ефект има неговата моментална физичка или психичка состојба врз неговата способност да ја разбере природата и целта на испитувањето, да ги сфати прашањата, и да го оцени значењето на одговорите, како и да донесе разумна одлука за тоа дали воопшто сака да каже нешто; како и опасноста дека неговите одговори, може да бидат под влијание на физичката или психичката состојба, а не да претставуваат рационално и точно објаснување на неговата вмешаност во делото. Воедно, се наметнува и прашањето дали во одредбите за начинот на неговото испитување не е лошо да се предвидат решенија за задолжителните паузи во испитувањето. Ова дотолку повеќе се однесува на испитувањето во полициската постапка, и од аспект на тоа што е „најзатворена“ па оттука и најподатна за злоупотреби, но и од гледната точка на постојаните забелешки на Комитетот за превенција од тортура, дека во Македонија не постојат правила за испитување на лицата во полициска постапка.

Заклучни согледувања

Во современите кривични постапки постојат определени граници на утврдување на фактите и осознавање на вистината, бидејќи тоа не може да биде поставено како цел која го оправдува секое средство. Позади определена демаркациона линија, повеќе не е можно да се зафаќа во личноста на обвинетиот поради утврдувањето на фактите. Оттука посебно прашање е она за забранетите и спорни методи на неговото испитување како и процесните последици од употреба на недозволен начин на добивање на неговиот исказ.

Сите методи со кои се влијае врз волјата на обвинетиот, се начин и за зафаќање во неговата психолошка слобода и во неговата личност. Па така, интересот за ефикасноста на казниот прогон доаѓа во судир со интересот за заштита на личноста и се поставува, не само прашањето до кои граници може да се оди во делувањето врз волјата на обвинетиот за да соработува со органите односно каде престанува дозволеното и започнува забранетото, туку и како ќе се третираат во постапката незаконито и неправилно прибавените докази.

Со цел да се обезбеди ефикасен лек за повредите на правата во текот на кривичната постапка, а особено истрагата, исказите прибавени со повреда на основните права на обвинетите, мора да бидат исклучени, а евентуално можеби само подложени на тесни исклучоци за *bonafide* грешки. Ексклузијата на таквите докази не би требала да зависи од

балансирање и вагање на интересите, инаку, основните права би се изгубиле во тоа балансирање. Особено значајно е незаконитиот доказ да биде забранет, независно од неговата вистинитост и веродостојност, па оттука во оценка на тие својства на доказот, воопшто и не може да се навлегува. Ова значи дека судот најпрво треба да одлучи за допуштеноста односно дозволеноста на доказот, а дури потоа за неговата спознајна вредност. Само ако одговорот на првото прашање е позитивен, може да се оценува вредноста на доказот.

Проблемот со исказите добиени на незаконит начин, не е само во спречувањето судската одлука да се темели врз нив, туку и во тоа да се спречи било какво влијание на тој исказ врз кривичната постапка. Имено, ако судот којшто ја донесува одлуката за вина, го спознае исказот на обвинетиот, тој секако ќе има влијание врз неговата одлука. Ова од причина што тој вид на ментална „гимнастика“ каде судијата, во процесот на заклучување, ќе треба да го заборави и да го избрише она што го чул, прочитал или видел, односно намерно нема да го земе во предвид, е можеби теоретски, но не и практичновозможен. Оттука, ексклузијата го добива вистинското процесно значење дури откако проценатата на допуштеноста на исказот, и оцената на вредноста и вистинитоста на доказот при утврдување на фактичката состојба, го прават различни субјекти.

Што се однесува пак, до праксата на Европскиот суд, иако тој од една страна го промовира начелно стојалиштето дека секој доказ мора да биде прибавен на законит начин, од друга страна пак, ја усвоил позицијата дека употребата на незаконитите докази во постапката не мора нужно да доведат до неправична постапка, односно дека незаконитоста на доказите се оценува во околностите на конкретниот предмет, а не *inabstracto*.

Како од одредбата за законитост на доказите, така и од останатие одредби што ги содржи македонскиот ЗКП, можеме да заклучиме дека ексклузијата на доказите кај нас е поставена апсолутно, во смисла на недопуштеноста на сите докази прибавени на начин кој што законот го предвидува за забранет или пак со кршење на законските, уставните и правата предвидени со меѓународните договори. Ова значи дека ексклузијата кај нас не го познава релативизирањето односно балансирањето преку воведување на принципот на сразмерност на повредата и тежината на кривичното дело, односно условување на допуштеноста на користење на доказот во постапката со дополнителни критериуми, покрај фактот дека исказот е прибавен на недозволен

начин. Може слободно да се каже дека со строго воведување на правилата за отфрлање на незаконитите докази, нашето право ги надминува стандардите на Европската конвенција.

Divna Ilikj Dimoski, PhD³³

*1.02 Scientific Review Article
UDK343.144*

PROCEDURAL CONSEQUENCES OF OBTAINING THE DEFENDANT'S STATEMENT IN AN ILLEGAL MANNER

Summary

In this paper the author deals with one of the key issues of the evidence law addressing the question of the treatment of the illegally / improperly obtained statements in the criminal procedure. She considers the problem of whether those statements should be absolutely excluded from the criminal procedure or some other criteria should be implemented when deciding upon their acceptance. In this context, the author specifically refers to the balancing test, as well as to the question about the truthfulness of the statement. Furthermore, the author underlines the importance of different judge deciding on the admissibility and assessment of the evidence. Also, attention is being paid on both the ECHR practice regarding the exclusion of illegally obtained evidence, and the prohibition on the use of the defendant's statement obtained in an illegal manner in the Macedonian criminal procedure.

Key words: Illegally Obtained Evidence, Defendant's Statement, Procedural Consequences, Exclusion of Evidence.

³³ Assistant professor at the Department of Criminal law, Faculty of Law "Justinianus Primus" Skopje, University "Ss. Cyril and Methodius" Skopje.

Користена литература/ Bibliography

- R.L. MACK, *Comparative Criminal Procedure: History, Processes and Case Studies*, William S. Hein & Co., Inc, NY, 2008, стр. 343.
- J. BENTHAM, *A Rationale of Judicial Evidence*, bk. 9, ch. 3, at 490 (1827), "Evidence is the basis of justice: to exclude evidence is to exclude justice".
- *R v. Warickshall*, 1783, цитирано според: C. TAPPER, *Cross and Tapper on Evidence*, 12th Edition, Oxford University Press, 2010, стр. 627.
- P. MIRFIELD, *Silence, Confessions and Improperly Obtained Evidence*, Clarendon Press, Oxford, 1997, стр. 7.
- Y. KAMISAR / W.R.LaFAVE / J.H. ISRAEL, *Basic Criminal Procedure, Cases, Comments and Questiones*, 6th Edition, West Publishing, St. Paul, Minn., 1986.
- *U.S. v. Janis*, 428 U.S. 433 (1976).
- D.H. OAKS, *Studying the Exclusionary Rule in Search and Seizure*, *The University of Chicago Law Review*, vol. 37, 1970, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/203NCJRS.pdf>
- J.R. SPENCER, *Evidence*, во: *op.cit.*, стр. 603.
- M. DAMAŠKA, *Okrivljenikov iskaz kako dokaz u suvremenom krivičnom procesu*, *Narodne Novine*, Zagreb, 1962, стр. 205. Дамашка многу јасно и недвосмислено го изложува својот став дека „сите веродостојни докази мора да може да се употребат за донесување на судската одлука, па макар и биле прибавени на незаконит начин.”
- *Nix v. Williams*, 467 U.S. 431 (1984).
- S.T. THAMAN, *Balancing Truth Against Human Rights: A Theory of Modern Exclusionary Rules*, во: S.T. THAMAN (Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 403- 447.
- J. HERRMANN, *Policisko ispitivanje okrivljenika – irga moći Njemačka – Sjedinjene Američke Države – Hrvatska*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 11, br. 1/2004, Zagreb, стр. 259-276.
- B. PAVIŠIĆ, *Komentar Zakona o kaznenom postupku*, DUŠEVIĆ & KRŠOVNIK d.o.o. Rijeka.
- S.T. THAMAN (Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 403- 447.
- Y.KAMISAR, *Comparative Reprehensibility And The Fourth Amendment Exclusionary Rule*, *Michigan Law Review*, vol. 86, 1987, стр. 29,
- Ž. KARAS, M. JUKIĆ, *Promjene u sustavu nezakonitih dokaza, s osvrtom na kretanja u poredbenom pravu*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 16, broj 2/2009, Zagreb, стр. 605-627.
- C. ALLEN, *Practical Guide to Evidence*, 4th Edition, Routledge – Cavendish, London/NY, 2008, стр. 314.
- *Van Mechelen et al. v. The Netherlands*, applications nos. 21363/93, 21364/93, 21427/93, 22056/93.
- *Schenk v. Switzerland*, application no. 10862/84; *Teixeira de Castro v. Portugal*, 9.6.1998, para. 34.

- *P.G. & J.H. v. the United Kingdom*, Application no. 44787/98, para. 76.
- *Schenk v. Switzerland*, application no. 10862/84; *Khan v. the United Kingdom*, application no. 35394/97);
- *D. Parris v. Cyprus*, application no. 56354/00.
- F.P. ÖLÇER, *The European Court of Human Rights: The Fair Trial Analysis Under Article 6 of the European Convention of Human Rights*, во: S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 371-403.
- Ž. KARAS: *Neka obilježja povreda čl. 3. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 10, broj 1/2003, Zagreb, стр. 27-47;
- BOJANIĆ / Z. ĐURĐEVIĆ: *Dopuštenost uporabe dokaza pribavljenih kršenjem temeljnih ljudskih prava* *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 15, broj 2/2008, Zagreb, стр. 973-1003.
- F.P. ÖLÇER, *The European Court of Human Rights: The Fair Trial Analysis Under Article 6 of the European Convention of Human Rights*, во: S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013, стр. 371-403.
- *Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain*, Applications nos. 10588/83, 10589/83 и 10590/83.
- *Gäfgen v. Germany*, Application no. 22978/05, 3 јули 2010.
- *Opinion on the status of illegally obtained evidence in criminal procedures in the Member States of the European Union*, E.U. NETWORK OF INDEPENDENT EXPERTS ON FUNDAMENTAL RIGHTS ,30.11.2003, http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/cfr_cdf_opinion3_2003_en.pdf
- S.T. THAMAN(Ed.), *Exclusionary Rules in Comparative Law*, Springer, 2013; S.T. THAMAN, *Comparative Criminal Procedure – A casebook approach*, 2nd Edition, Carolina Academic Press, North Carolina, 2008.
- Г. КАЛАЈЦИЕВ, Елементи на концептот на правично судење кои не се експлицитно споменати во членот 6 на Европската конвенција за правата на човекот, објавен во: Зборник на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје, во чест на Стефан Георгиевски, Скопје, 2009, стр. 695-711. / G. KALAJDZIEV, Elementi na konceptot na pravichno sudenje koi ne se eksplicitno spomenati vo clenot 6 na Evropskata konveknija za pravata na covekot, objaven vo : Zbornik na Pravniot fakultet "Justinijan Prvi" vo Skopje, vo cest na Stefan Gjorgjievski, Skopje, 2009, стр. 695-711.

